

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

Богословски факултет

Емил Трайчев Стоянов

**ТЪЛКУВАНЕТО НА СТАРОЗАВЕТНИТЕ ТЕКСТОВЕ В НОВИЯ
ЗАВЕТ**

Автореферат

на дисертационен труд за присъждане на научната степен
„доктор на науките”

София

2012

Съдържание

Съкращения

Предговор

Увод

1. Тълкувателното предание през епохата на Новия Завет

1.1. Светът на Новия Завет

1.2. Тълкуване в гръцкия свят

1.3. Тълкуване в юдейския свят

1.4. Юдейско тълкуване в елинистичния свят

1.5. Тълкуване в Кумранската община

Обобщение

2. Тълкуването на Стария Завет в Новия Завет и последвалото го тълкуване в древната Църква

2.1. Отношението на Иисус Христос към Стария Завет

2.2. Евангелието на Иисус Христос и „новите условия” на вникване в тълкуването му

2.3. Св. апостол Павел и Стариият Завет

2.3.1. Законът – „възпитател” и „завършек” в Иисус Христос

2.3.2. Новата тълкувателна диалектика

2.3.3. Тълкуването на Стария Завет в Посланието до евреите

2.4. Развитието на тълкуването на старозаветните текстове в следващото църковно тълкувателно предание

Заклучение

Литература

Предложеният труд има за основна цел да направи съвременния читател участник в едно богато и удивително живо, но за съжаление непознато и понякога изопачавано, предание на едната и неразделна Църква, свързано с тълкуването на старозаветните текстове в Свещ. Писание на Новия Завет в светлината на личността и делото на Иисус Христос¹. Непосредствен творчески мотив в частност е и констатацията, „че цялостното разглеждане на тълкуването на Новия Завет е задача на новозаветната екзегетика и изисква място в херменевтиката”². Настоящото изследване е скромен принос в изпълнението на тази задача, като вниманието е съсредоточено главно върху тълкуването на старозаветните текстове в Новия Завет с оглед неговото месианско-христологично измерение.

Новозаветното тълкувателно предание на Църквата има история, творческа причина, навременни акценти и насоки - едно живо пространство, в което се развиват и важни духовни принципи, задаващи ориентири на по-сетнешното тълкувателно творчество на св. Отци, от които то непрестанно се захранва. Това не е обикновено литературно предание, исторически коментар за великото дело на новозаветните писатели, *а преди всичко интегрален и жив елемент на църковния живот и богословие*. За да оценим особената му стойност и значение е нужно, наред със сериозното му литературно изследване, да познаваме общите принципи, които определят раждането и развитието му, да разпознаваме концептуалния и символичен свят, който контекстуализира пространството му, т.е. образите и символите, наследени от Стария Завет

¹ Както отбелязва православният новозаветен библист V. Mihoc, западната екзегетика в наше време е претърпяла коренно изменение в областта на христологията. Като изхожда от философски предпоставки, отричащи възможността на самата идея за боговдъхновеност на Библията, т.нар. „независима екзегетика” поставя за своя цел да открие „историческия Иисус”, изтъквайки на преден план това, което би могло да се нарече антропологична христология, или „христология отдолу”, която всъщност не е нищо повече от исусология. Тя коренно се отличава от традиционната христология на Вплъщението (The Actuality of the Biblical Exegesis of the Church Fathers. – In: Dunn, J. D. G., Klein, H., Luz, U., Mihoc, V. (Hrsg.). *Auslegung der Bibel in orthodoxer und westlicher Perspektive* (WUNT, 130). Tuebingen, 2000, p. 18).

² Шиваров, Н. Херменевтика на Стария Завет. С., 2009, с. 297, бел. 44.

или от юдейската култура, и промените или приемството, което осъществяват евангелистите и другите писатели на Новия Завет. Необходимо е да доловим новите образи и символи, които те представят, следвайки традиционните рамки, както и да обърнем внимание на новите значения, които те придават на старата фразеология, за да могат да изразят различни реалности, както и начините за указване на съществуването на богословски смисъл в местата в Стария Завет, които на пръв поглед изглеждат като обикновени исторически повествования³.

Интересът ни, следователно, е съсредоточен главно върху познаването, анализа и оценяването на богословските, философските и лингвистичните принципи, които направляват новозаветните писатели при библейското им тълкуване. *Иначе казано, целта е да изследваме и да изложим изчерпателно тълкувателната им теория и изкуство.* Както обаче читателят бързо ще установи, тези принципи не са строго литературни. Точно обратното, те съвпадат съвършено с условията на богословската гносеология и църковен живот. Тоест, начинът, по който новозаветните писатели и след това св. Отци и учители на Църквата тълкуват Свещ. Писание, определя строго принципите и насоките на богословското им учение. В основата на църковния начин на мислене се намира винаги една конкретна позиция спрямо Свещ. Писание. *Следователно познаването на новозаветното тълкувателно предание ни отвежда непосредствено до корените на църковното богословие.*

При това условие авторът иска още в началото да уточни, че изследването на тълкуването на старозаветните текстове в Новия Завет, с оглед предисторията на църковното христологично тълкувателно предание, не обслужва само историческата любознателност и научното познание. Точно обратното, то се стреми да разкрие категориите и предпоставките, които впоследствие изграждат богословието на св. Отци и още повече дава възможност да проличат духовните принципи, които

³ Вж. Mateos, J., Camacho, F. Evangelio, figuras y simbolos. Cordoba, 1989, p. 11-15.

определят и направляват непрестанно църковния живот и мисъл през вековете. Православната Църква има безспорната привилегия да съхранява до днес това предание живо и чисто, във всичките области на богословието си и в духовния и историческия си живот, и да се оживотворява непрестанно от динамизма му. Авторът на настоящото изследване има амбициозното намерение - доколкото му позволяват силите и възможностите – да даде своя принос в делото на осъвременяването на това предание, в наложителното и постоянно старание за обновяването и задълбочаването на библейската истина в живота на Църквата.

Съдържанието на дисертационния труд се състои от две части. В първата се проследява предисторията на тълкувателното изкуство в предходния и съвременния на Новия Завет свят, като в обобщение са очертани основните му насоки и значението му за оформянето на църковното христологично библейско тълкуване. Във втората част се разглежда тълкуването на Стария Завет в Новия и новите „тълкувателни принципи” на Новия Завет, очертаващи последвалото го тълкуване в древната Църква. Вниманието е насочено главно към онези новозаветни книги (съдържащи директни цитати от Стария Завет и ясни библейски алюзии⁴), където са указани основните маркери, трасиращи пътя на месианско-христологичното тълкуване на Стария Завет и оказващи влияние върху по-късното библейско тълкуване. Разгледано е тълкуването на Стария Завет в евангелията, у св. апостол Павел, както и развитието, което тези нови „тълкувателни принципи” претърпяват в Съборните послания, и по-конкретно, двете послания на св. апостол Петър. В заключението, в което са извлечени основните изводи от разглежданите

⁴ Книга Откровение, макар и фразеологично да се намира под най-голямо влияние на Стария Завет същевременно няма нито една препратка, която да може да се характеризира като цитат и която да се установи точно дали е взета от Масоретския текст или от Септуагинта (срв. Σάκκος, Σ. Μαθήματα εισαγωγής εις τὴν Καινὴν Διαθήκην. Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 87, 188-189). За отношението между Откровението и Стария Завет, вж. Fekkes, J. Isaiah and Prophetic Traditions in the Book of Revelation (JSNTS, 93). Sheffield, 1994; Αγουρίδης, Σ. Η Αποκάλυψη τοῦ Ἰωαννῆ. Θεσσαλονίκη, 1994; Beale, G. K. John's Use of the Old Testament in Revelation (JSNTS, 166). Sheffield, 1998.

части, вниманието е съсредоточено върху определянето на тълкувателния център на Новия Завет, защото христологията представлява херменевтична рамка и основа на богословието на Новия Завет.

Ориентацията към провеждането на настоящото изследване е мотивирана от редица съображения с подчертано теоретичен характер. Предвид широтата и комплексния характер на разглежданата тема, в дисертационния труд е поставен специално въпроса за тълкувателното предание през епохата на Новия Завет, както и конкретно за тълкуването на старозаветните текстове в Новия Завет и последвалото го христологично тълкуване на Стария Завет в древната Църква.

От направените обстояйни проучвания по тези въпроси (както у нас, така и в чужбина) става ясно, че цялостни разработки по посочените проблеми не са извършвани. А от мои собствени дирения и лични наблюдения установих, че у нас не само липсва специален труд върху този проблем, но и няма стройна научно обоснована концепция в това направление. Така че глобалната цел на настоящия труд произтича от необходимостта да се анализира и обобщи широкия спектър от изворов материал и съчинения, посветени пряко или косвено на разглежданата проблематика.

Резултатите от изследването са изложени в труда последователно, следвайки основните насоки на проучването:

УВОДЪТ на дисертацията има определено систематичен характер. Най-напред в него се определя взаимовръзката между двата библейски Завета. Старият Завет има непреходно значение не сам по себе си, а единствено в светлината на новозаветното откровение, и, ако искаме окончателно да определим диференциращия фактор между тях, трябва да кажем, че това е новото отношение между човека и Бога и между човека и другите. Това вертикално-хоризонтално богочовешко измерение се основава на основното разбиране, че любовта няма граници за всички хора, включително нашите врагове. В резултат, Новият Завет възвестява един

нов народ, едно ново видимо проявление на Божието царство на земята. Обърнато е внимание на учението на Иисус Христос, засвидетелствано в евангелското предание, което макар и много сходно както по форма, а понякога и по съдържание с възгледите на съвременните равини, същевременно е много различно в перспективата, поне по отношение на авторитета на Писанието. Новото и непознатото досега е Христовото провъзгласяване – и древното църковно твърдо убеждение, че Спасителят Христос поставя началото на Божието царство и че Писанието като цяло трябва да се разглежда в перспективата на тази съвършена новост. И в посланията на св. апостол Павел, както и в другите новозаветни книги, има нещо съвършено непознато в сравнение с равинското тълкуване на Закона: Старият Завет се изяснява като подготовка към Новия, в съгласие с установеното от Иисус Христос и апостолите. В центъра е Благовестието (Евангелието) за Иисус Христос, т.е. за спасението, което Бог промислително подготвя още в старозаветни времена. Само в рамките на тази месианско-христологична насоченост и характер Писанието придобива стойност и авторитет. Това ново разбиране на Стария Завет, в светлината на личността и делото на Иисус Христос като жива истина на Църквата, намира подкрепа в ранната християнска пневматология. В Новия Завет (особено в книгите на св. евангелист Лука) християнството разгръща ново измерение в разбирането на божественото откровение. За първи път човечеството престава да гледа назад към минали авторитети и насочва вниманието си към бъдещето. Миналото вече не потиска настоящето, а динамично се реинтерпретира, за да вдъхне нов смисъл и нова перспектива на бъдещето. В тази връзка особено място е отделено на най-ранните и основни, така да се каже, етапи, през които месианско-христологичното разбиране на свещените текстове на Стария Завет преминава в живота на Църквата. Обърнато е внимание на причините за съществуващата „пропаст“ между научното и практическото тълкуване на Писанието, между историко-критичното разбиране на библейските места и

тяхното тълкуване в пространството на християнската вяра. С оглед на това се подчертава спешната нужда (днес, както и винаги) от систематично изследване и оползотворяване на църковното тълкувателно предание относно тълкуването на текстовете на Стария Завет в Новия Завет и съживяването на неговото месианско-христологично измерение. За православното богословие изучаването и оползотворяването на това предание – именно защото повлиява и захранва динамично всички форми и страни на църковния живот и мисъл – представлява първенстваща необходимост и предпоставка за богословското и църковно обновление за всички времена. Защото трудността на темата за христологията на Новия Завет се заключава преди всичко в начина на поставянето ѝ, т.е. в методологията. Първенстващото значение на метода налага самият характер на изворите, новозаветните книги, и особено четирите евангелия. Те нямат за цел да дадат точни исторически или биографични сведения, а в съгласие със свидетелството на св. евангелист Йоан (20:31): „това е написано, за да повярвате, че Иисус е Христос, Син Божий, и като вярвате, да имате живот в Неговото име”. Според това място, евангелското свидетелство се отнася по същество до спасението на човека чрез вярата в Иисус Христос (срв. също така Йоан 1:12; Рим. 1:17). Даже според дълбокото есенциално значение на думите св. Йоан Богослов въпросът за „историческия Иисус” е второстепенен и представлява, в известен смисъл, „неверие” (срв. съответно Йоан 5:31 и сл., 34, 44 и др.с 20:29 и Мат. 12:38-39 и пар.). Това твърдение не изключва естествено законността на историческото търсене на Иисус, посочва обаче от самото начало нуждата от правилното му поставяне. В края на краищата, изследването на древните текстове изисква това, което Wilhelm Dilthey нарича „вътрешен афинитет и съгласие”⁵. Ние влизаме в разговор с тези текстове и техните писатели, опитвайки се да се докоснем до дълбочината на посланието им. В края на увода в сбити щрихи е обрисован проблема за връзката между

⁵ Dilthey, W. Gesammelte Schriften, Bd. V, Stuttgart, 1924, S. 278.

тълкуването и различните идеологии или идеологически учения, т.е. въздействието върху тълкуването на различни идейни течения: платонизъм, аристотелизъм, неоплатонизъм, мистицизъм, национализъм, екзистенциализъм и т.н. Тези „системи от възгледи и идеи“⁶, които изразяват *„различни интереси и склонности в политическо и социално отношение оказват своето влияние и в областта на библейската херменевтика и в богословско и вероизповедно отношение“*⁷.

В ПЪРВАТА ЧАСТ – „Тълкувателното предание през епохата на Новия Завет“ – е направен опит да се разположи Новия Завет в обкръжаващата културна и религиозна среда на 1 век сл.Хр., в която той се появява, и която му оказва влияние по различни начини до формулирането на самостоятелни и независими „тълкувателни принципи“ по отношение на Стария Завет, с оглед природата и действието на новото Благовестие (Евангелие) на Иисус Христос и особените условия на тълкуването му, които то поставя. По-нататък тези нови „тълкувателни принципи“ заквасват и оплодяват по същество оформянето и развитието на църковното библейско тълкуване. Разбирането на политическата, културна и религиозна среда – съвместното съществуване и същевременно големият антагонизъм между три цивилизации или мисловни свята (юдейската, гръцката и римската), вътре в която се развива Новият Завет – е както тълкувателен ключ, така и средство за достъп до посланието му. Тази част съдържа четири взаимно свързани подтематични пункта: „Светът на Новия Завет“, „Тълкуване в гръцкия свят“, „Тълкуване в юдейския свят“, „Юдейско тълкуване в елинистичния свят“ и „Тълкуване в Кумранската община“.

Трябва да се подчертае, че този историко-културен контекст хвърля светлина върху изграждането на новозаветните текстове, разкривайки понякога общи моменти с други религиозни или идейни движения от тази

⁶ Философский энциклопедический словарь. М., 1983, с. 199.

⁷ Шиваров. Н. Херменевтика на Стария Завет. С., 2009, с. 114.

епоха, а понякога и различия, и същевременно подчертавайки неповторимостта на тяхната нова перспектива. Защото новозаветните писатели нямат за цел да предадат историята или биографията на една личност или група хора, а историята на Божието откровение („когато се изпълни времето”, Гал. 4:4) в личността и делото на Иисус Христос, и спасението на човека чрез Христос (срв. Йоан 20:31). Събитията, изложени в Новия Завет имат уникален и неповторим характер, защото в светлината на Божия провиденциален план пресъздават влизането на Бога в историята, на Извънвременния във времето, на трансцендентното в света (срв. Йоан 1:14). И именно въз основа на тази над-историческа и отвъд-историческа предпоставка тези събития стават разбираеми.

През епохата на Новия Завет в средите на юдаизма не съществува утвърден „канон” на Стария Завет и естествено няма единна тълкувателна теория относно разбирането и действителното му тълкуване. Разбира се, признава се безусловната достоверност и достойнство на Моисеевия закон (Тората); начинът обаче, по който различните юдейски кръгове тълкуват Закона е свършено специфичен. Паралелно на тълкувателните предания, които познаваме в равинските среди, самаряните, които приемат само Петокнижието, развиват собствен подход. Кумранската община, от друга страна, свързва по изключителен начин пророческите обещания в Стария Завет с историческия си живот и съзнание. Садукеите не са съгласни с главното течение на фарисеите по основни въпроси на юдейското богословие. Също многобройните групи в елинистичния юдаизъм, както в Палестина, така и в диаспората, са повлияни (някои повече, други по-малко) от елинистичното символично (алегорично/иносказателно) тълкуване, докато съвременникът на Иисус Христос и св. апостол Павел Филон Александрийски (20 г. пр.Хр. – 45 г. сл.Хр.) следва своя собствена пътека. Същевременно ценността и приемането на апокрифите и апокалиптичните текстове представлява спорна тема между водещите слоеве в юдаизма. Успоредно с това констатираме разделителни тенденции

и в недрата на самия равинизъм – между строгите зилоти и гъвкавите и толерантните (Хилел и Шамай, Ишмаел и Акиба). Това диференциране не довежда до различни тълкувателни методи и теории. Юдаизмът не разбира тълкувателния въпрос така, както ние го разбираме днес. За юдеите тълкуването трябва да обслужва суверенното им религиозно и етническо самосъзнание, което се оформя под влиянието на различни исторически и политически условия; всъщност, то представлява тълкувателната предпоставка за Писанието. Това ново предание се освещава и догматизира и представя като боговдъхновено и еднакво авторитетно и валидно с Тората.

На степенята, до която равинското тълкувателно предание влияе на Иисус Христос и някои свещени писатели на Новия Завет, е посветена специално втората част от настоящия труд. Във всеки случай става дума за важен и трудно решим въпрос. Безспорен факт е обаче, че Иисус Христос, св. апостол Павел и по-нататък писателите от апостолската и следапостолската епоха заемат критична позиция, особено спрямо тълкувателното предание на равините, и основно отхвърлят тълкувателните им принципи. *Нито Иисус Христос, нито св. апостол Павел могат да се вместят в някоя традиция на юдаизма.* Всичко, което те признават или приемат (и то условно) са някои предписания и заповеди в равинското предание, както и спорадично някои негови тълкувателни методи, не разбира се защото последните притежават равински авторитет, а защото не влизат в колизия с „най-важното (τὰ βάρυτερα) в закона” (Мат. 23:23). За новопоявилата се Църква, която съставляват древните християни изсред юдеите, е ясно от самосебе си съжителството за определено време с някои равински претенции. Това обаче не продължава дълго време и бързо настъпва промяната. Смятаме впрочем, че е нужно сериозно преразглеждане по-скоро на общата констатация в съществуващите библейски изследвания, че библейското тълкуване в древната Църква е пряко и безпроблемно продължение на вида на тълкуване в юдаизма.

Критичната позиция на Иисус Христос, св. апостол Павел и другите писатели на Новия Завет запазват по-нататък, както е естествено, и св. Отци тълкуватели. Посредством Филон Александрийски се приема, разбира се, не алегоричния метод (той е общоизвестен през Елинистичните времена), а много алегорични тълкувания, които се отнасят до библейското предание на Стария Завет, както също и етимологии на юдейски имена, топонимии или личности, и разбира се библейската нумерология. Спорадично срещаме и класически теми от равинското предание. *Същевременно Иисус Христос, св. апостол Павел и новозаветните писатели развиват и нови тълкувателни принципи, в съгласие с новата вяра на Църквата.*

Най-общо казано, философското, гносеологичното и литературното предание на елинизма упражнява безспорно и силно влияние върху оформянето на църковното тълкувателно предание. Благодарение на изключителната си философска основа, съдържателна терминология, оформени правила и методи на литературно изкуство, то предлага на Църквата превъзходен инструментариум, който гарантира научния характер и сериозността на тълкувателната работа. Разбира се, прибегването на св. Отци тълкуватели до елинистичното тълкувателно предание не е лишено от сериозни проблеми. Но те не се заключават в употребата на литературните и тълкувателни принципи и методи на елинизма, а в самата съществуваща в тях философска теория. Когато тя – през време на първия етап на срещата на двата свята в пространството на Александрия – се прилага от християнските тълкуватели, без зряло и проникновено разграничаване, тогава това естествено довежда християнското библейско тълкуване (чистото алегорично тълкуване) до едностранчиви мнения. Съзнателното усилие за придобиване на собствено самосъзнание спрямо двата древни свята, юдейския и елинистичния, характеризира пътеката на църковното тълкувателно предание през време на първата му фаза на оформяне. Своеобразна систематизация се постига

окончателно през 4 век, когато христологичната вяра на Църквата вече се оформя. Във всеки случай трябва принципно да се подчертае, че *църковното тълкувателно предание представлява, според основните си предпоставки, нещо по същество ново, а не просто синтез между двете древни предания на юдейския и елинистичния свят.*

ВТОРАТА ЧАСТ на настоящата дисертационна разработка носи надслов „Тълкуването на Стария Завет в Новия Завет и последвалото го тълкуване в древната Църква”. В нея изследването на изкуството (τέχνη), на индивидуалните разлики и на своеобразната проблематичност, които употребата и тълкуването на Стария Завет поражда в книгите на Новия Завет, е ограничено само до онези от тях, в които се проявяват характерна визия и тълкуване на Стария Завет с оглед месианско-христологичното му измерение – в четирите евангелия, в посланията на св. апостол Павел и в Съборните послания (по-конкретно двете послания на св. апостол Петър) – което несъмнено повлиява по същество по-късното църковно библиейско тълкуване. Същевременно желанието е да се предложи решение на един сериозен проблем в съвременните библиейски изследвания, свързан с определяне на тълкувателния център на Новия Завет, т.е. органичната връзка на свидетелството на Новия Завет с личността и делото на Богочовека. Във всеки случай трябва да се подчертае (това, което за съжаление често се пренебрегва в съвременните библиейски изследвания), че тълкувателният въпрос в Новия Завет не се отнася просто до позицията на Иисус Христос и свещените писатели спрямо Стария Завет (която в основата си е единна с незначителни разлики). Много повече той засяга природата и действието на новото Евангелие на Иисус Христос и особените условия на тълкуването му, които опитът и обновеното съзнание на древната Църква налагат. Тези необикновени „тълкувателни принципи” определят по същество оформянето и развитието на църковното библиейско тълкуване. Както става ясно от направеното проучване, съзнанието на Иисус Христос за Неговата личност и дело, както и разяснението на

Евангелието на Иисус от страна на древната Църква оформят новия „тълкувателен принцип” на Новия Завет, т.е. на новото Евангелие.

Разгледани са въпросите за отношението на Иисус Христос към Стария Завет, Евангелието на Иисус Христос и „новите условия” на вникване в тълкуването му, позицията на св. апостол Павел спрямо Стария Завет, която е проследена в контекста на темите: „Законът – „възпитател” и „завършек” в Иисус Христос”, ап. Павловата „Нова тълкувателна диалектика”, и „Тълкуването на Стария Завет в Посланието до евреите”. В края на Втора част се проследява „Развитието на тълкуването на старозаветните текстове в следващото църковно тълкувателно предание”.

Признаването на Стария Завет за божествено откровение е ясна от самосебе си предпоставка както за Иисус Христос, като Основател и Глава на Църквата, така и за писателите на Новия Завет. Същевременно това безпроблемно признание и приемане става благодарение на нови радикални условия относно тълкуването му. Както стана ясно в първата част, Старият Завет се тълкува в пространството на юдаизма главно като текст на религиозния и национален завет на Бога с избрания народ и така изпада в трудното положение да възприеме живото присъствие на Спасителя или Божието лично откровение. Връзката на вярващия юдеин с Бога се определя от предварително установените условия за разбирането и приложението на Закона. Центърът на Закона не е непосредственото лично откровение на Бога на отците, а юридическото действие на завета, който диктува с легалистична строгост и прецизност условията на прилагането му. Освен това, равинското тълкуване на Петокнижието, с безкрайното изобилие от юридически предписания и забрани, заменя по същество писменото слово на Моисей и се издига като разделителна стена между вярващия и Божия закон и обещания.

В цялостта си Новият Завет радикално отхвърля и отменя това легалистично и филетично юдейско тълкуване. При разбирането му Старият Завет се оказва отдалечен от едно космогонично събитие, което

пряко и косвено е подготовка за самия него: непосредствената лична намеса и присъствие на Бога в хода на историята, посредством личността и делото на Исус Христос. „Новозаветното тълкуване на Стария Завет... според самата си природа въвежда новина, и което е най-важно, всичко разглежда *sub specie Christi*: въплъщението на Сина Божи, обещания Месия, е абсолютна новина, която установява и нов подход към Стария Завет”⁸.

Личната непосредственост на новото откровение чрез Исус Христос поражда нуждата от нови радикални предпоставки за тълкуване на древното откровение. Старият Завет вече не може да се тълкува извън връзката с новото лично откровение на Исус Христос. Дори Исус Христос не смята за главно Свое дело и задача, както равините, тълкуването на Стария Завет, а учението (*кѳрума*), което е давано предобразно, но сега настъпва и действителното осъществяване на Божието Царство. Вместо уеднаквени и неумолими тълкувателни правила, Христос предлага пълнотата на Божия живот и благодат (срв. Йоан 1:16). По този начин *Господ Исус Христос освобождава завинаги вяращите в Него от необходимостта, а и от гаранцията на една определена тълкувателна методология и поставя въпроса за тълкуването във връзка с живота и неразрушимо единение с Него*. Тази лична връзка с Исус Христос, която прави здрава вярата, съществува и действа в живота на Църквата като „нов тълкувателен завет”. Не е възможно да разберем и да оценим истински църковното библейско тълкуване според природата, действието и перспективата му, ако не вземем под внимание тази главна предпоставка, а именно, че то се определя строго от правилната връзка и вяра в личността и делото на Исус Христос.

⁸ Амфилохије Радовић. Тумачење Старог Завета кроз векове. Кратка историја старозаветне егзегезе. Београд, 1979, с. 10.

ЗАКЛЮЧЕНИЕТО съдържа основните изводи от направеното изследване.

В предшестващия анализ открихме в основата на разгледаните книги на Новия Завет христоцентричното разбиране на библейския текст. Това е ясен от самосебе си непоколебим, нов и обединяващ новозаветното послание тълкувателен принцип, който, разбира се, води нагоре до Самия Иисус Христос и съставя цялостното съдържание на апостолското учение (κήρυγμα). Чрез възприемането на този принцип древната Църква се разграничава радикално от съвременния ѝ юдаизъм. Както за Иисус Христос, така и за древните християни, писанието на Стария Завет не е исторически и правно гарантиран залог на Божията воля, който се отнася само до един определен народ, а „живо слово”, жизненоважно явяване на Божието откровение, което засяга истинския Божи народ и естествено важи за настоящето. В центъра му вече не е „оправданието от закона”, а Евангелието на явяването на Божия Син. Следователно, приемането на Стария Завет като писмено уверение за божественото месианско обещание има за цел тълкуването на личността и делото на Иисус Христос. По този начин Църквата свързва неразривно историческото дело на Иисус Христос с тълкуването на Стария Завет. Като следствие от това Старият Завет става важен елемент за христорологичното тълкуване в древната Църква.

Действително още през първия етап на оформянето на апостолското учение (κήρυγμα – както за това съобщава св. апостол Павел: 1 Кор. 15:3-5; срв. Рим. 1:1-3) се среща традиционната формулировка „според Писанията”. Древната Църква оформя учението си за личността и делото на Иисус Христос – особено за страданията, възкресението и възнасянето Му отдясно на Отца – във връзка с т.нар. „царски псалми” (напр. 2:1-2; 109:1; 117:22-23 и др.) и много други пророчески обещания на Стария Завет (напр. Втор. 18:15, 18, 21-22; Ис. гл. 53 и др). Първоначалното апостолско учение, както показват мисионерските беседи в книга Деяния на св. апостоли (гл. 2-4) и многобройните речи или апологии у св. апостол

Павел (напр. Деян. гл. 13; 24:14; 25:8; 26:22 и др.), успоредно с историческото свидетелство на апостолите, се опира по същество на свидетелството на Стария Завет, когато трябва да се прогласи месианската идентичност на Иисус Христос. Познаването на Моисеевия закон и на пророците е установена практика както у св. апостол Павел, когато проповядва в юдейските синагоги в съботните дни (Деян. 13:27; 17:2, 11; 24:14; 26:22; 28:23), така и у елинистите проповедници на Евангелието (напр. Филип: Деян. 8:5; Стефан: гл. 7; Аполос: 18:28; Акила и Прискила: 18:26 и др.). Дори още отрано пророческите обещания на Стария Завет – наред с тези за личността и делото на Иисус Христос – се тълкуват в живота на Църквата, като „предвъзвестяващи тия дни” (срв. Деян. 3:24). Разбира се, мащабът и начинът на позоваване на Стария Завет варира у различните писатели на Новия Завет. Във всеки случай трябва да се подчертае, че прибегването на древната Църква до свидетелството на Стария Завет става със съзнанието, че той съдържа Божите обещания относно бъдещото спасение в Иисус Христос, а не че е просто един гадателен свещен текст. Словото на Стария Завет е призив и потвърдено с клетва оповестяване на Божите обещания към отците на Израил (срв. Деян. 2:30; 3:18; 13:32 и др.).

Тази почит към Стария Завет като живо Божие обещание, което се изпълнява в настоящето, създава в древната Църква свободно отношение спрямо текста му. Във всеки случай по въпроси, отнасящи се до делата и нравственото поведение, остава валидна буквата му и задълбочаването в смисъла ѝ. Що се отнася до разбирането обаче за личността на Иисус Христос и делото Му вътре в Църквата, тя тълкува свободно съответните места, търсейки в тях по-дълбоката им перспектива, без обаче да насилва буквата (срв. връзката на Пс. 15:8-11 с възкресението на Иисус Христос, Деян. 2:25-32). По принцип писателите на книгите на Новия Завет тълкуват в историческа, пророческа перспектива Стария Завет. Затова и не срещат проблем да използват някои методи на съвременното тълкувателно

изкуство (елинистично, равинско, кумранско). Въпреки това христологичната изходна точка създава у тях ново отношение към историческия смисъл на Стария Завет, каквото известните тогава тълкувателни предания не са в състояние да породят. Така древната Църква отхвърля сляпото юдейско придържане към мъртвата буква на Писанието и търси истинския му смисъл в по-дълбоката перспектива на историческите събития, лица и институции, изобразени в него. Древната Църква *не разпознава истинското послание в буквата на повествованието, а в самите събития на Божието домостроителство*, т.е. в засвидетелстваното „действие/събитие“. Следователно, макар и писателите на Новия Завет да желаят да запазят връзката с първоначалния граматичен смисъл на Стария Завет, първенстващо значение за тях има вътрешната му перспектива – естествено така, както те го разбират в рамките на новия си опит в Христос. С това съзнание новозаветните писатели не пневматологизират историческите лица или събития на Стария Завет, *а представят исторически критерий* за тълкуването му, който се заключава в изпълнението на Божията воля в личността и делото на Иисус Христос. Разбира се, ясно е от самосебе си, че в основата на това христоцентрично тълкуване се намира едно последователно „богословие на историята“, което „духовното“ тълкуване на Писанието предполага.

Въз основа на този критерий древната Църква създава съвършено ново тълкувателно предание. Без да настоява схоластично на буквата на Писанието или с помощта на някакъв „алхимичен метод“ да измъква от нея мистичен смисъл, но точно обратното – търси в конкретни лица и събития на Стария Завет Божието обещание, което става събитие в собствения ѝ живот. Така Църквата съхранява историческото и същностно единство между двата Завета. Бог на отците на Израил е Бог на Иисус Христос, на апостолите и на Църквата. Целият Стар Завет е книга на обещание и трябва да се разбира като такава. Това обещание се разпознава в ясните му месиански пророчества, в живота на главните му действащи

лица, както и в перспективата на най-важните му исторически събития и институции. Обещание-изпълнение е новата тълкувателна „форма”, чрез която древната Църква разбира Стария Завет и, в неразрушима връзка с него, самата себе си. Тази „форма” не се ограничава в тесните граници на един тълкувателен метод, който измества центъра на тежестта от тълкувателния „принцип” към начина на тълкуването. Точно обратното, тя е „богословска” предпоставка и може да намери обяснение в употребата на многообразни и подходящи тълкувателни методи, т.е. на типологичния, алегоричния, символичния, нравствения и др. Древната Църква, както и Църквата по-късно, не се отличава от юдейското, елинистичното, кумранското или еретическото библейско тълкуване относно метода, а по отношение на основните си тълкувателни принципи. Тези принципи създават у нея не само свобода спрямо буквата, но и съвършена съпричастност към историческия характер на божественото откровение.

Увереността в историческото изпълнение на обещанията в личността на Иисус Христос и живота на Църквата не предлага на писателите на Новия Завет зададено от самото начало христоцентрично разбиране на Стария Завет, което те откриват в него. За да разберем правилно тълкуването на Стария Завет от страна на древната Църква трябва да познаваме по-дълбоката ѝ подбуда или мотивировка. Тази подбуда не е от литературно, а от историческо естество, свързана е с това как Църквата разбира и преживява историческото божествено домостроителство в живота си. Историята на Стария Завет обаче не се приема като обикновена последователност или кръговрат от природни или случайни обстоятелства, а като пространство на присъствието и действието на Бога, Който я „натоварва (изпълва)” с една по-дълбока „духовна” перспектива. По този начин Бог възпитава (учи) Своя народ и направлява динамично историята му към окончателното ѝ и съвършено откровение. Тази вътрешна перспектива прави историята на Стария Завет обвързващо Евангелие за Църквата. Тук именно се намира радикалната разлика между църковното и

юдейското тълкуване на Стария Завет. Църквата не изолира нито абсолютизира откровението на Стария Завет и още по-малко приковава или затваря библейската история в нейния библейски запис или текст, макар и той да е боговдъхновен. Именно защото е боговдъхновен, тя се стреми към и разкрива динамизма на историята на Стария Завет, благодарение на началото, средоточието и завършека на едно съвършено историческо събитие – пришествието на Господ Иисус Христос. Този нов център на Стария Завет не се познава обаче посредством един тълкувателен метод, а чрез *нови лични условия*, т.е. харизматичното присъствие – облагодатено за служение на кръстените за спасението им и общение с Христос. При това условие древната Църква премахва разграничението между буквата и вътрешния ѝ смисъл и впоследствие отправя следното обвинение към юдеите: настоявайки единствено на буквата на Стария Завет, те не разпознават вътрешната му перспектива, погрешно тълкуват буквата му и отхвърлят или загърбват Онзи, за Когото говорят Писанията – очаквания и дошъл Месия Иисус Христос.

Новото „тълкувателно предание” на древната Църква, което се оформя въз основа на христоцентричното разбиране на Стария Завет и опита ѝ на изпълнението в Христос, естествено не е систематизирано в подробностите му. То служи и за да води към спасение, съгласно конкретните условия в даден исторически откъс и местните условия на съответната църковна общност. Можем обаче да определим някои от съставните му елементи, които положително предначертavat пътя на църковното библейско тълкуване. Тези елементи или насочващи ориентири разпознаваме първоначално в учението и делото на Иисус Христос, както и това на св. апостол Павел. С течение на времето те се разгръщат и утвърждават и така се превръщат в определено предание на Църквата. Тези ориентири са следните:

1) *Боговдъхновеността на Писанието* е установено предание в юдаизма, което древната Църква решително приема и възвестява. В

Писанието говори Самият Бог, Словото или Св. Дух и писателите му са „свети Божии човеци” и възвестители на Божието слово (2 Петр. 1:21; Мат. 22:31, 42; Марк 12:36; Деян. 7:6; 28:25; 2 Кор. 6:16; Евр. 3:7). В този смисъл Старият Завет е наречен в Новия „светите Писания” (Рим. 1:2) или „свещените Писания” (2 Тим. 3:15). Ясно от самосебе си е, че въпросът за боговдъхновеността се отнася и до всички писатели на Новия Завет и само в два случая за това се говори непосредствено. Във 2 Тим. 3:16 Писанието се нарича „боговдъхновено”, докато във 2 Петр. 1:21 се казва: „Защото никога по човешка воля не е изречено пророчество, но от Дух Свети просветявани са говорили светите Божии човеци”. Тази фразеология напомня за съответното учение на Филон Александрийски и елинистичното предание. Тя обаче трябва да се разбира във връзка с христологичната вяра на древната Църква. Още отрано боговдъхновеността на Стария Завет се свързва с предсъществуването на Христос (Евр. 1:2 и сл., 11-13; 2:11-13; 10:5-7), и даже в съгласие с 1 Петр. 1:11 личното вдъхновение на свещените писатели се отдава на Самия Него („като изследваха, кое и какво време е посочвал Христовият дух, що беше в тях”). Това място става класическо в по-късното тълкувателно предание⁹. Освен това, разбирането за боговдъхновеността се отнася не само до божествения произход на библейските текстове, а главно до самите исторически събития. Тях извършва Сам Бог и писменото им свидетелство е съгласно с теургичния им характер. Пряко следствие от тази боговдъхновеност е, че начинът на тълкуването им трябва да бъде боговдъхновен. Божият Дух, Който говори посредством свещените писатели, се изпраща отново „от Отца”, в името на Иисус Христос (срв. Йоан 15:26; 14:26), и разкрива посредством апостолите и евангелистите свидетелствата на Стария Завет за Христос (срв. 1 Петр. 1:12).

⁹ Вж. св. Игнатий Богоносец, Послание до магnezийци, VIII, 2; Послание на св. ап. Варнава, V, 6; Пастирът на Ерм, Подобия (Притчи), IX, 1-2; св. Юстин Мъченик, Първа апология, 31-33, 62, 3-4; Разговор с юдеина Трифон, 56-57; св. Иринеи Лионски, Против ересите, IV, 20, 4.

2) Тълкуването на Стария Завет във връзка с личността на Иисус Христос и с живота на Църквата е *присъщ елемент на апостолското учение (κίρυγμα)* и се предава посредством апостолите на учениците и техните последователи. Месианското тълкуване на Стария Завет, което откриваме в учението на Иисус Христос, по впечатляващ начин се разгръща съобразно съдържанието си от Христовите апостоли (срв. беседите на св. апостол Петър и Павел в книга Деян. на св. апостоли). През времето на древната Църква християнското тълкуване на Стария Завет, както и подборът на съответните му свидетелства, става благодарение на авторитета на самите апостоли. Същевременно своеобразната връзка на апостолите с Господ придава на личността и проповедта им висока оценка в съзнанието и живота на Църквата. Заедно с учението на Иисус Христос, и апостолското предание вече става обвързващо. Така св. апостол Павел, освен авторитета на Господ, изисква признаване и приемане на някои свои становища, които представя на вярващите от името и от позицията на Господ или Св. Дух (1 Кор. 7:10, 12, 25, 40; 14:37; 1 Сол. 4:15 и сл.). От друга страна самият той признава и изразява почитта си към първите апостоли на Църквата в Йерусалим, на които и предлага „благовестието, което проповядвам между езичниците” (Гал. 2:2, 6-10). Разбира се, авторитетът на Господ, и следователно на апостолите, първоначално засяга авторитета на живи лица, а не на един писмен текст за тях. С течение на времето обаче започват да се появяват първите „събрания” на Господни слова или заповеди, които захранват проповедта, катехезата, мисията, богослужението и етоса на Църквата (напр. 1 Кор. 11:23-26 и др.) и по-нататък сборници с ап. Павлови послания (2 Петр. 3:15 и сл.). Това развитие представлява първата фаза от един продължителен процес, който към края на 2 век завършва с формирането на канона на Новия Завет. В този процес решаваща роля играе доверието в апостолския произход и авторитет на книгите на Новия Завет.

3) Предаването на евангелското учение (κῆρυγμα) обаче става чрез подбора, проверката и ръкополагането от страна на апостолите на някои избрани лица, т.е. чрез *апостолската приемственост* по дух и предназначено служение. Избирането на дванайстия апостол Матия на мястото на предателя Юда се обосновава посредством пророческо обещание (Пс. 68:26 = Деян. 1:20). Самите апостоли, както и наследниците им в Църквата, се утвърждават върху основата на пророците в Стария Завет (Еф. 2:20; 3:5; 4:11). В Пастирските послания надделява като общ принцип изборът от страна на апостолите на някои техни ученици и положението им на водачи в новите християнски общини. Главно занимание на тези ученици и последователи на апостолите е четенето, наставлението и поучаването, разбира се въз основа на писанието на Стария Завет (1 Тим. 4:13; 5:17; 2 Тим. 2:2; 3:14). Христоцентричното тълкуване на Писанието се предава в древната Църква като неделим елемент от апостолското учение (κῆρυγμα), посредством харизматичните им последователи.

4) Христоцентричното тълкуване на Стария Завет прониква във всички области на *живота на древната Църква*. Освен апостолското учение (κῆρυγμα), то определя по същество и оформянето на етоса ѝ. Примерите (положителни или отрицателни) за съвременното поведение на вярващите се черпят от историята на Стария Завет (напр. Рим. 15:4; 1 Кор. 9:10; 10:7, 11). Заповедите от Декалога продължават да имат валидност. Също така, различните случаи от частния, семейния и обществен живот се уреждат въз основа на съответните предания от Стария Завет (напр. отношенията между децата и родителите: Еф. 6:1-3, връзката между съпрузите в брака: Еф. 5:31; правната основа на отношението към презвитерите и към другите: 1 Тим. 5:19; Евр. 10:28; заслужената почит към първите: 1 Тим. 5:18; упованието в Бога: Евр. 13:5 и сл.; отклоняването на грешник от лъжливия му път: Як. 5:20; човеколюбието: Рим. 12:20; избягването на блудство: 1 Кор. 6:16; идолопоклонството: 1 Кор. 10:7 и

др.). Общо взето новото съзнание и етос на Църквата се оформя до голяма степен въз основа на свидетелствата от Стария Завет и особено на пророческите му текстове (напр. 2 Кор. 6:16-18).

5) Една друга област, където влиянието на Стария Завет е очевидно и широко, е *литургичното съзнание и практика на древната Църква*. Първоначално апостолите и другите вярващи вземат участие в богослужебните събрания на храма в Йерусалим и синагогите (напр. Деян. 3:1). Първите молитви на Църквата се състоят от псалми от Стария Завет (напр. Деян. 2:42; 6:4 и особено 4:24-26, като книга Откровение съдържа в голяма степен богослужебни химни, въз основа на образци от Стария Завет). В богослужението на Църквата вярващият осъзнава, преживява и засвидетелства по непосредствен личен начин Божието слово на Писанието. „Литургичното” тълкуване на Стария Завет се стреми главно към присъединяването на вярващия към пространството на библейската история, която продължава в съвременния живот, но е и под контрола, така да се каже, на цялото църковно съзнание.

Освен литургичното възпоменание на Стария Завет обаче още отрано се оформя новото литургично съзнание и предание на древната Църква, което възплъщава и оживотворява новото й христологично учение. До голяма степен свидетелства за този процес на оформяне срещаме главно в посланията на Новия Завет. Пример за това са христологичните химни (Фил. 2:5-11; Гал. 4:4-5; Еф. 1:3-14; Кол. 1:15-18; 1 Тим. 3:16; 6:15-16; 2 Тим. 1:9-10; Тит 3:4-7; Евр. 1:3-4 и др.) и богатите литургични предания и изповедания на вярата (напр. Рим. 1:1 и сл.; 1 Сол. 5:16-22; 1 Тим. 2:5-6; 2 Тим. 2:11-13 и др.). Христологичната вяра на Църквата намира най-пълния си и достоверен израз в богослужението ѝ и вътре в него действа като оживяващо и преобразяващо събитие. Наистина, в живота на древната Църква не съществува друго пространство, където да се оживотворява толкова непосредствено и лично библейското откровение, колкото в нейното богослужение.

б) Накрая, библейското тълкуване, като мисионерско, литургично, катехизично или пастирско дело на древната Църква, се упражнява в *условията на общение с живота на Църквата*. Животът и делото на Църквата се разбират в тясна връзка със свидетелствата на Стария Завет, понеже и тя е включена още от самото начало в месианските обещания (срв. Деян. 1:17 и сл.; 3:24 и др.). Тази позиция води впоследствие до разбирането, че както Христос е завършекът на обещанията и надвишаването на „сенките” на Стария Завет, по същия начин и Църквата, като тяло Христово, е свободна от тъмните заповеди и богослужебните предания на древния народ: „И тъй, никой да ви не осъжда за ядене, или пиене, или за някой празник или новомесечие, или събота: това е сянка на бъдещето, а тялото е Христос” (Кол. 2:16-17). Следователно Църквата, като съдържание на месианските обещания, когато тълкува Стария Завет разбира не само Иисус Христос, но по косвен начин и самата себе си, и когато осъзнава природата си, тя осъзнава успоредно истинската перспектива на Стария Завет. В този смисъл *Църквата и библейското слово са свързани органично*. Това означава, че библейското тълкуване може да се упражнява само „отвътре”, вътре от пространството, към което се стреми и накрая достига, т.е. от перспективата на живота тяло на Христос. *„Изяснението на Священото Писание не е изключителен труд върху работната маса на изследователя, а функция на Църквата...* Откъсването му от живота на Църквата превръща научното търсене в самоцел и го лишава от достоверност, защото Писанието произлиза от общността, чийто живот е пропит с божествените слова”¹⁰.

¹⁰ Шиваров, Н. Православието и светът днес (Проблеми и задачи). – В: Православието и светът днес. Шести конгрес на Висшите православни богословски школи. София, 5-10 октомври 2004. Сборник материали. С., 2006., с. 45.

ОСНОВНИ ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД:

1. Ценността и приносът на дисертационното ми съчинение оценявам на фона на научните изследвания на моите старши предшественици при катедрата, професори и доценти, и на младшите ми колеги, доценти и асистенти, които работят в областта на библейското тълкуване.

2. Приносът на моето изследване се обуславя от по-конкретното ми профилиране в сферата на новозаветното богословие, а именно тълкуването на старозаветните текстове в Новия Завет - основоположен дял в новозаветната екзегеза.

3. В този огромен сектор на новозаветната наука моята дисертация е първото систематично, по-широко и съобразено с най-новите постижения и тенденции в областта на новозаветното богословие, изследване по въпроса за мястото на старозаветните текстове в Новия Завет с оглед тяхното месианско-христологично измерение.

4. Трудът ми има конкретен принос към тълкуването на старозаветните текстове в Новия Завет, а в по-широк аспект – към новозаветната богословска наука.

а) той изчерпва широк спектър от проблеми в рамките от тълкувателното предание през епохата на Новия Завет до тълкуването на Стария Завет в Новия Завет и последвалото го тълкуване в древната Църква, като свързващо звено в тези основни етапи е разбирането за личността и делото на Господ Иисус Христос.

б) същевременно той е отправна точка за нови изследвания в областта на тълкуването на Новия Завет според бъдещи проучвания в областта на новозаветното богословие и светоотеческото тълкувателно предание – които се извършват и ще продължават да се извършват в западната и източната църква – и съживяване на неговото месианско-христологично измерение.

в) избрах тази тема, защото тя може идейно и тематично да се надгражда в много широк обсег с оглед интердисциплинарния ѝ характер (което е съществено изискване за всяко дисертационно съчинение).

5. У нас след тритомното съчинение на проф. д-р Н. Никанорович Глубоковски, „Благовестие святаго апостола Павла по его произхождению и существу”. Кн. 1 – 3. СПб., 1905 – 1912, моята дисертация е второто (вече конкретно насочено изследване към тълкуването на старозаветните текстове в Новия Завет), в българската православна богословска литература.

6. В труда са застъпени някои тенденции от апологетичен характер от гледна точка на историческите насоки и достоверност на богооткровеното учение на Новия Завет. Установи се, че някои традиционно поддържани становища за мястото на старозаветните текстове в Новия Завет, с оглед христологичното тълкуване в древната Църква в православната богословска литература, имат сериозни основания.

7. Получените въз основа на моето проучване резултати дават възможност да се изгради смислена методологична рамка за предисторията на църковното библейско тълкуване и да се трасират главните богословски ориентири, лежащи в основата на светоотческото тълкуване на Свещ. Писание.

8. Дисертацията ми ще се използва от студенти по богословие, с по-странично предназначение за помощ при подготовката на студенти по Библейско богословие, по Библейска екзегетика изобщо, по Догматическо богословие, по Нравствено богословие, по История на религиите, Апологетика и Църковно право.

9. Като вземем предвид системата на новозаветната богословска наука у нас, сегашните научно богословски потребности на студенти и на вярващи, както и перспективите за развитието на българското новозаветно богословие, намирам че моята докторска дисертация тематично се вгражда в монолитно формиращата се наука по Нови Завет.

ПУБЛИКАЦИИ,
СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА
ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД:

„Добрият пастир полага душата си за овците”. – Свидетелства на традицията. Сборник материали от научноизследователски проекти на Православния богословски факултет. велико Търново, 2011, с. 253-258.

Антиохийското тълкувателно предание - търсене на Богочовека Христос – БМ, № 2-4, 2009, с. 7 – 12.

Божият народ като общност в перспективата на кн. Деяния на св. Апостоли. // Доклад на конференция „Църква, миряни, общество в България”, 2-3 ноември, 2012, „Червената къща”. [под печат]

Божието слово и Църквата. // Юбилеен сборник в чест на проф. протопрезв. Н. Шиваров (ВТУ) [под печат]

„Буквата убива, а духът животвори”. // Доклад на международна научна конференция на тема: „Теология и социум. Съвременни перспективи”, 16-18 октомври 2011, Велико Търново. [под печат]

Мястото на Свещ. Писание в личния живот на вярващите. // Доклад на международна научна конференция на тема: „В спомен на проф. д-р Иван Марковски”, 23-24 ноември 2012, София. [под печат]

Христовото възкресение – нов живот в Христа. // Пленарен доклад на конференция по случай 40-годишнината на Шуменския университет „Константин Преславски” (25.05.2011). [под печат]

Юдаизмът между двата библейски Завета (история, книжнина, значение). // Доклад на конференция по случай 40-годишнината на Шуменския университет „Константин Преславски” (25.05.2011). [под печат]

Отец Георги Флоровски и неговият възглед за Свещеното Предание. // Прот. Георги Флоровски (1893-1979) In memoriam. Сборник в памет на 30-годишнината от кончината на о. Георги Флоровски. [под печат]

THE ANTIOCHIAN INTERPRETATIVE TRADITION (BEGINNINGS, METHOD AND INFLUENCE). – In: International Scientific Conference “Cultural Road VIA PONTICA. Cultural Tourism Without Boundaries” (21.09.2012-25.09.2012 Duni Royal Resort /Bulgaria/ – Istanbul /Turkey/), Sofia, 2012.

The Transforming Light of the Evangelic Sermon 4/4. // “SCIENCE” MAGAZINE, YEAR XV, ISSUES 1-6, 2005.

Restaurarea in Hristos. – Universitatea „Ovidius” Constanța. THEOLOGIA PONTICA. REVISTA CENTRULUI DE CERCETĂRI TEOLOGICE,, INTERCULTURALE ȘI ECUMENICE, Constanta, 2006. – http://www.ecumenismdobrogean.ro/materiale/revista/TheologiaPontica%282009%29_2-4%20.pdf